

Є. Ф. ПОКРОВСЬКА, Є. О. ПЕТРОВСЬКА

ПОСЕЛЕННЯ КІНЦЯ ЕПОХИ БРОНЗИ БІЛЯ С. ВЕЛИКА АНДРУСІВКА

Одним з найважливіших періодів у вивченні історії племен лісостепоного Придніпров'я є кінець епохи бронзи та початок залізного віку. Кінець епохи бронзи (X—VIII ст. до н. е.) до недавнього часу був представлений в лісостеповому Правобережжі лише пам'ятками білогородівської культури, скупченими в основному на території Уманщини¹. За останнє десятиріччя на Придніпров'ї та в інших місцях Лісостепу на захід від нього відкриті численні пам'ятки, головним чином поселення і городища, які відносяться до кінця епохи бронзи — початку залізного віку (VIII—VII ст. до н. е.) і відомі по місцю свого першого дослідження в Чорному лісі біля ст. Хирівка під назвою чорноліських². Дослідженнями встановлені генетичні зв'язки між пам'ятками Уманщини і чорноліської культури³. Ця культура дуже поширена в лісостеповому Правобережжі, як на Придніпров'ї, так і на Побужжі, і заходить в північні райони Житомирщини. Маючи всюди локальні особливості, вона лягла в основу культури лісостепових правобережних племен скіфського часу.

В Середньому Подніпров'ї найбільш повно висвітлені пам'ятки чорноліської культури в басейні р. Тясмин. Вони представлені тут значною кількістю невеликих городищ і поселень, розташованих, як правило, на мисах високих берегів річок і належать, в основному, до розквіту і кінця чорноліського часу.

Пам'яток власне білогородівського часу, які передували чорноліським, відомо на цій території поки що небагато: це землянки нижнього шару Суботівського городища, які належали до перехідного етапу від білогородівського до чорноліського часу, та окремі незначні знахідки в інших місцях лісостепоного Придніпров'я⁴.

¹ П. Курінний, Дослідження Білогородівського могильника, Коротке звітання ВУАК за 1925 р., К., 1926, стор. 77; його ж, Розкопки Білогородівських могильно-дібних горбів, Коротке звітання ВУАК за 1926 р., К., 1927, стор. 82; О. І. Тереножкін, Поселення білогородівського типу біля Умані, Археологія, V, 1951, стор. 173; С. С. Березанська, Пам'ятники предскіфского времени на Уманщине и их историческое значение, Автореферат диссертации, К., 1953.

² О. І. Тереножкін, Розвідки і розкопки 1949 р. в північній частині Кіровоградської області, Археологія, VII, 1952, стор. 117—124; його ж, Культура предскіфского времени в Среднем Поднепровье (Чернолесский этап), ВССА, стор. 95—96; Є. Ф. Покровська, Поселення VIII—VI ст. до н. е. на Тясмині, Археологія, VII, 1952, стор. 44—54.

³ Б. Н. Граков, А. И. Тереножкин, Субботовское городище, СА, 1958, № 2, стор. 171.

⁴ Г. М. Шовкопляс, Керамічний комплекс епохи бронзи та ранньослов'янського часу з Юр'євої гори поблизу м. Сміли, Археологія, XI, 1957, стор. 145, 146, рис. 1, / Матеріали білогородівського часу з розкопок В. М. Даниленка біля с. Підгірці, Фонди ІА АН УРСР та ін.

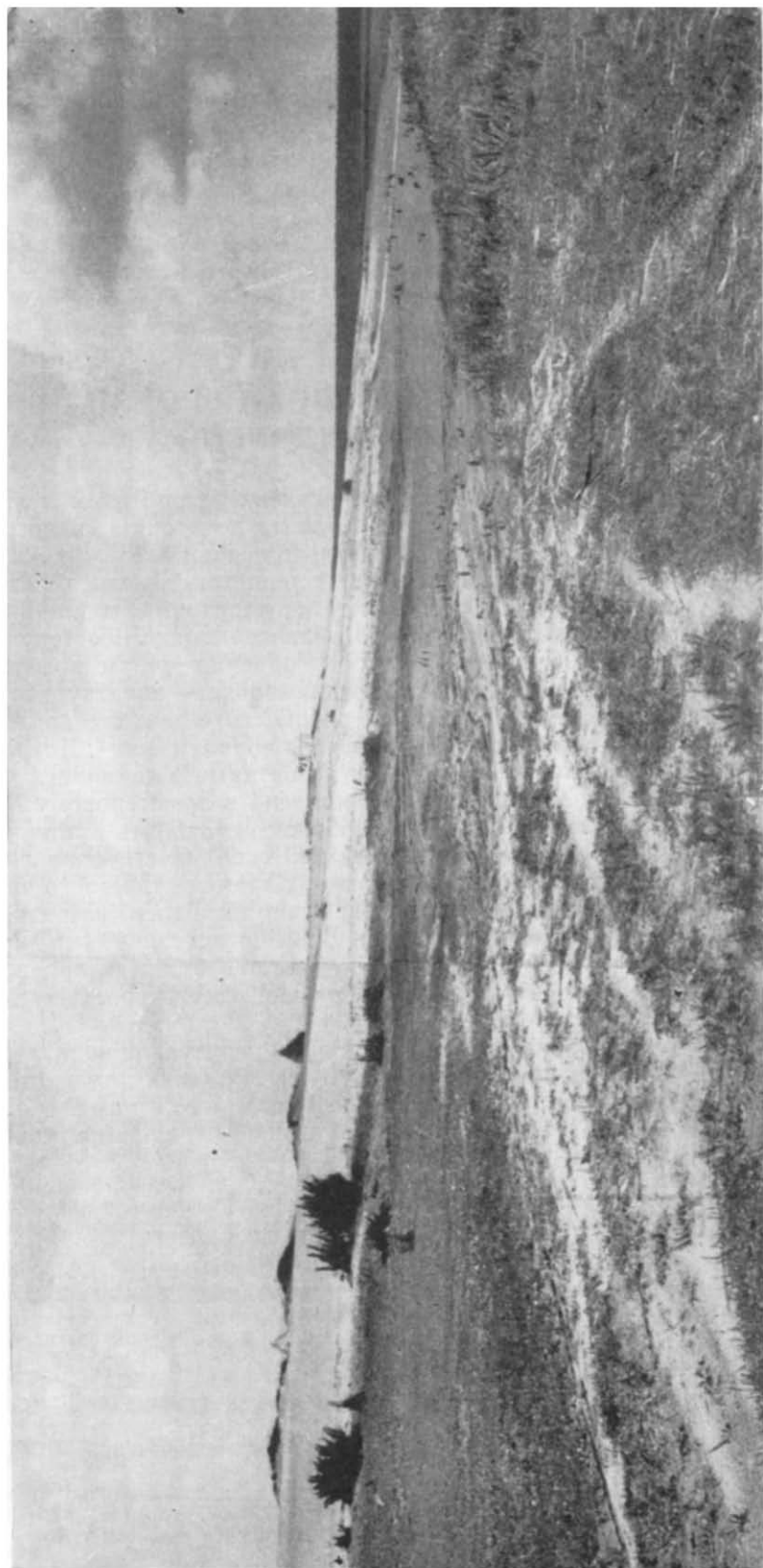


Рис. 1. Загальний вигляд поселення біля с. Велика Андрусівка.

У зв'язку з цим певний інтерес становить досліджене в 1959 р. Інститутом археології АН УРСР поселення кінця епохи бронзи біля с. Велика Андрусівка, Ново-Георгіївського району, Кіровоградської області⁵.

Поселення знаходиться за 8 км на північний захід від села в межах річчі Тясмина і Дніпра, на правому піщаному березі болота Інбек.

Ця місцевість до недавнього часу була вкрита лісом, вирубленим у зв'язку з будівництвом Кременчуцького водосховища. Після вирубки лісу на пісках утворилися великі видуви, які оголили, а місцями й цілком знищили залишки стародавніх поселень⁶.

Ділянка правого берега, зайнята стародавнім поселенням, була розташована за 500—600 м від колишнього хутора Кириченка. Витягнута

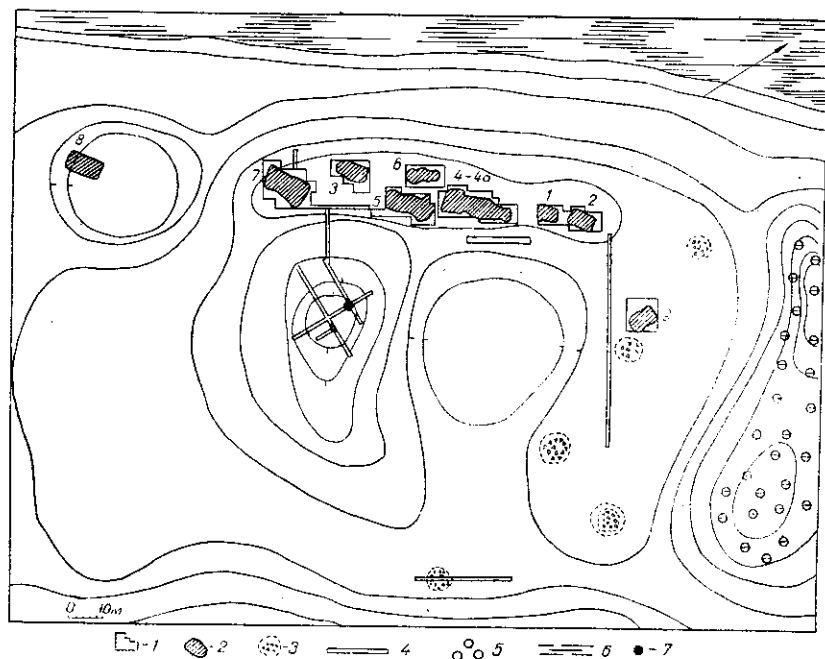


Рис. 2. План поселення.

1 — розкопи; 2 — житла; 3 — зольні плями; 4 — траншеї; 5 — зрублений ліс; 6 — болото Інбек; 7 — ями.

вздовж берега, вона обмежена зі сходу та південного сходу дюнами (рис. 1).

Значна (західна) частина площі поселення, ближче до хутора, не підвищувалася над болотом і раніше знаходилася під ріллею. Північно-східний край її частково розвіяний.

Східна частина площі поселення підвищена і похилим північним схилом підходить до краю болота, а із заходу поступово переходить в рівнинну частину берега. Поверхня цієї підвищеної частини берега розвіяна. Лише в північно-західному краї збереглося витягнуте з півночі на південь горбоподібне підвищення, яке являло собою ділянку нерозвіяного культурного шару, з сірою гумусованою поверхнею. Висота підвищення над болотом 2—3 м.

Поверхня розвіяної частини берега була вкрита великою кількістю уламків кераміки, поряд з якими траплялися і уламки залізних та брон-

⁵ Про наявність поселення повідомив Д. Т. Березовцю мешканець с. Велика Андрусівка вчитель М. М. Караката. Розкопки поселення проведені Є. Ф. Покровською, Є. О. Петровською, Н. М. Кравченко.

⁶ Звіт про розвідку Кременчуцької експедиції 1955—1956 рр. В. К. Гончарова та Р. О. Юри, Науковий архів ІА АН УРСР.

звих виробів. Місцями простежувалися рештки горілого дерева, невеликі скупчення каменів. Вздовж східного краю великого видуву культурні залишки розташовувалися округлими плямами до 10 м в діаметрі. Всього виявлено п'ять таких скупчень, що являли собою залишки розвіяних зольників.

В крайньому на південний схід зольнику зольний шар товщиною до 0,4 м перекривав ворожкоподібну западину діаметром близько 10 м.

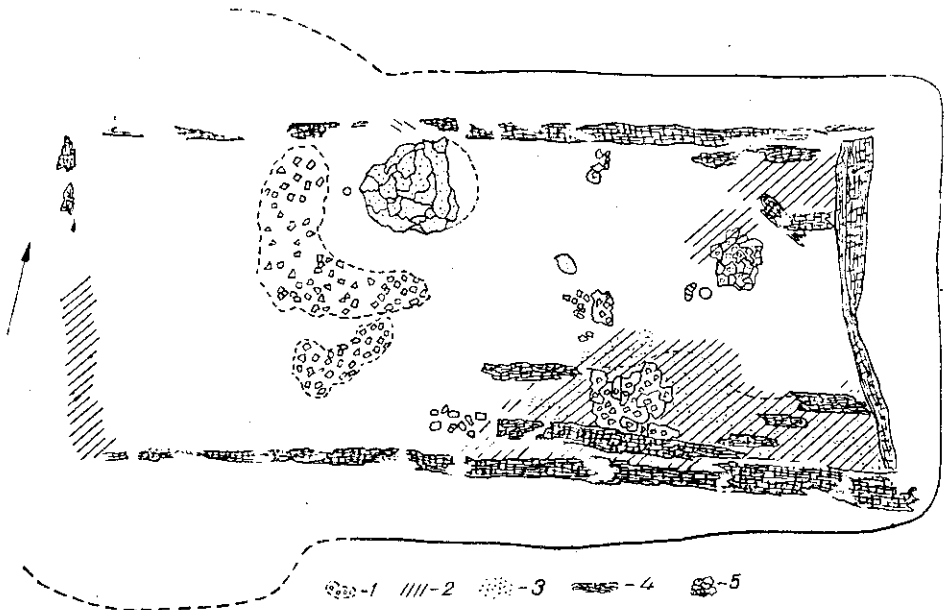


Рис. 3. План житла № 8.

1 — скупчення кераміки, 2 — плями сажі та вугілля на дні житла, 3 — шар глини на дні житла, 4 — обгоріле дерево, 5 — залишки глиняної споруди.

глибиною до 1 м, заповнену прошарками сірого піску, золи та поодинокими уламками посудин і каменів.

На розвіяній високій частині берега і на невеликому видуві на захід від нього відкрито десять жител напівземлянкового типу. Вісім з них (№ 1—7) розташовувалися в один ряд по пасму, паралельно краю болота, на відстані 2—3 м одне від одного, причому два — № 4 і 4а були розташовані безпосередньо одне біля одного.

Інші два житла знаходилися осторонь: житло № 9 на південний схід, на відстані понад 25 м від розкопу II, житло № 8 — на захід, на відстані 50 м від розкопу VII, на невеликому видуві (рис. 2).

Всі житла загинули від пожежі. Вони мали прямокутну в плані форму, яка не скрізь збереглася, були орієнтовані з північного заходу на південний схід, за винятком одного (№ 9), орієнтованого з південного заходу на північний схід.

Житла мали різні розміри: від 5×6 м до 10×12 м. Вони розрізнялися і за глибиною, що, можливо, пояснюється більшою або меншою розвіяністю піщаного берега. На розвіяних місцях глибина їх становила 0,3—0,6 м, а на менш розвіяних — до 1 м.

Стіни жител були дерев'яні. Про це свідчать плями сажі, які добре простежуються навколо стін більшості з них. Правильний прямокутний контур плями житла № 9 був обрамлений смугою сажі з усіх боків. У жител № 7 і 8 збереглася обвуглена основа стін. Залишки цих жител збереглися краще інших, що дозволило частково відновити їх конструкцію.

Напівземлянка № 8 (рис. 3) виступала на поверхні піску чіткою прямокутною темною плямою, розміром 5×10 м. Західна частина житла

заходила під товщу нерозвіяної частини берега і в значній мірі була зруйнована культурним шаром пізньоскіфського часу; тут знайдені уламки амфор і ліпних посудин IV—III ст. до н. е.

В східній половині житла долівка виявлена на глибині 0,4 м від поверхні видуву, тоді як в західній половині, перекритій нерозвіяним шаром гумусованого піску — на глибині до 0,9 м.

Стіни житла були облицьовані деревом: колодами і дошками, які частково збереглися у східній половині житла. Вздовж південної і північної стін житла лежали рештки двох майже круглих (діаметром 0,2 м) обгорілих колод від основи зрубу. Від облицьовки східної стіни збереглася широка дошка (довжиною до 5 м, шириною 0,4 м, товщиною 4 см), поставлена на ребро вздовж стіни житла. Дошка прогнула всередину приміщення, і її кінці трохи відійшли від кінців колод бокових стін. Дошка, рівна з внутрішнього боку і трохи опукла із зовнішнього, підпиралася зсередини двома невеликими стовпчиками, рештки яких виявлені поблизу її кінців. Піщана долівка житла була вкрита тонким шаром сажі, дрібним вугіллям, золою, а біля стін — уламками горілого дерева.

В південно-східному кутку на підлозі виявлено шар твердої необпаленої глини, можливо, залишки глиняної обмазки долівки. Ніяких слідів стовпових ям на дні житла не знайдено.

Вогнище не збереглося, але невеликі скупчення окремих кусків обпаленої глиняної обмазки в північно-східній частині житла, а також окремі розрізнені куски обмазки череня або невеликі їх скупчення, які траплялися і в інших житлах цього поселення, дозволяють припускати, що воно було глинобитним.

Біля північної стіни житла збереглися залишки споруди у вигляді округлої площадки діаметром 1,2 м, яка розтріскалася і тому мала вигляд окремих глиняних плиток товщиною до 3 см, згладжених з двох боків, що лежали в 2—3 ряди безпосередньо один над одним з нахилом всередину приміщення. Споруда підвищувалася над долівкою житла на 0,95 м. Окремі уламки цієї споруди траплялися на долівці житла в його середній частині. У північно-західного краю цієї площадки частково збереглися залишки основи високого бортика, уламки якого склали верхній шар площадки. Ця глиняна споруда була зроблена з необпаленої, дуже легкої світлої лесової глини з домішкою більш твердих грудок червоної глини. Призначення цієї глиняної споруди неясне. Навряд чи вона могла служити жаровнею, ніяких слідів обпаленості на її поверхні не виявлено.

Незначні уламки такої ж споруди трапилися в напівземлянці № 6 нижнього шару Суботівського городища. За глиною і виробкою вона цілком аналогічна андрусівській⁷.

Житло № 7 розміром 10×12 м, глибиною до 1 м, було розташоване у верхній частині північно-західного схилу великого видуву, на схід від житла № 8. Основа дерев'яного зрубу збереглася частково. Тут виявлені залишки двох обвуглених колод, діаметром до 0,2 м, які лежали в північно-східному кутку та вздовж східної стіни на піщаній долівці житла. Від основи облицювання південної стіни помітні лише сліди дерева, що цілком згоріло. На долівці більшості жител, що являла собою м'який материковий пісок, були невеликі заглиблення і ями, з яких деякі зберегли круглу форму. Проте розташування цих «стовпових» ям не дає можливості твердити про їх призначення.

Найближчою аналогією андрусівським напівземлянкам є землянки Суботівського городища, близькі їм і за часом. На відміну від андрусівських, вони вириті в лесовому ґрунті, проте мають також прямокутну

⁷ Матеріал з розкопок О. І. Тереножкіна на Суботівському городищі за 1955 р., Фонди ІА АН УРСР.

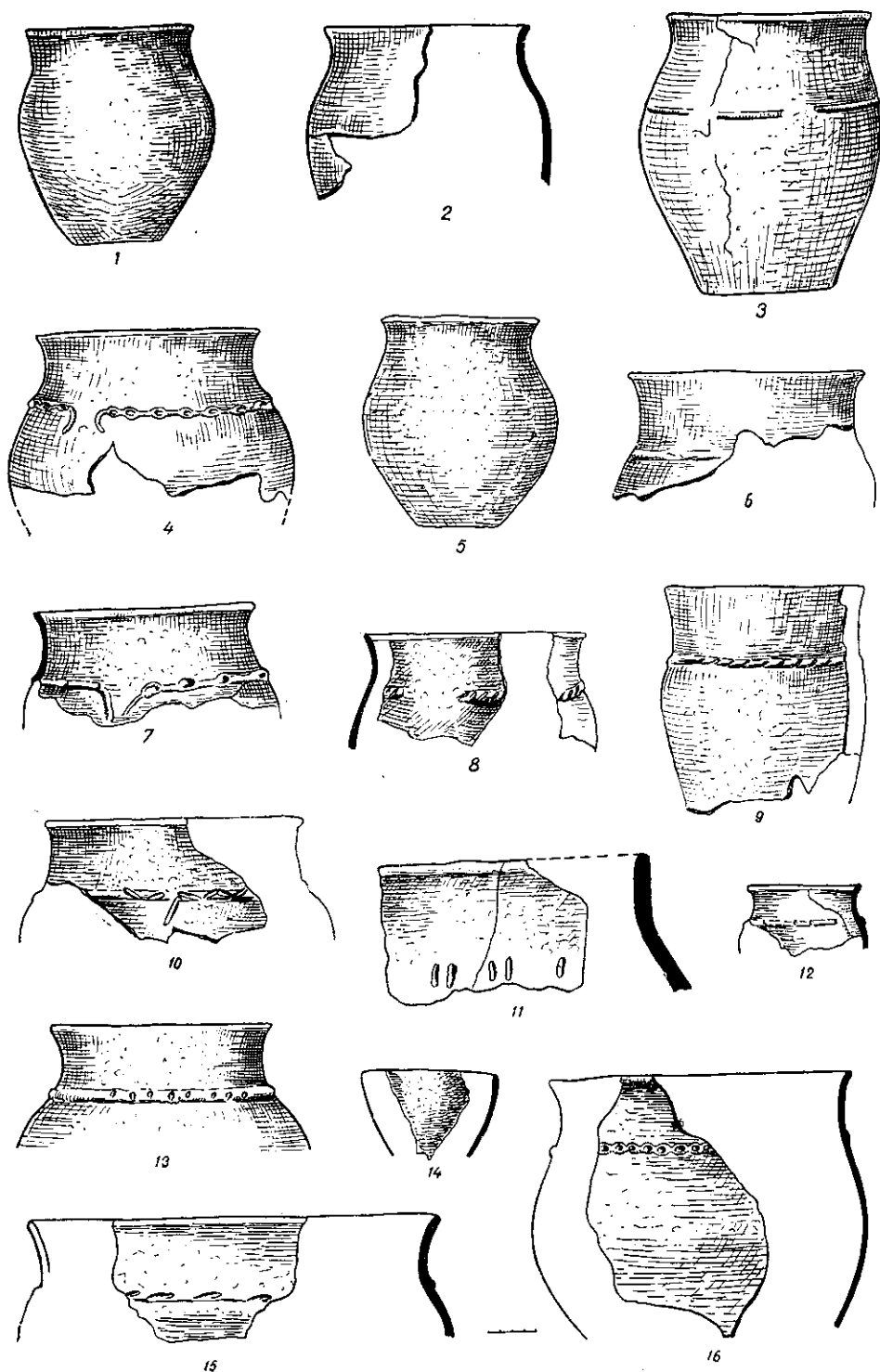


Рис. 4. Простий посуд.

форму і впушені в материк на глибину від 0,4 до 1 м. Обпаленість стін багатьох з суботівських землянок дозволяє припустити існування тут дерев'яних стін, а виявлення в середній частині деяких з них ряду стовлових ям — наявність покрівлі⁸.

Серед нечисленних ям, виявлених на підлозі більшості жител Андрусівського поселення, частина безсумнівно була господарськими. Стіни багатьох ям, виритих в піщаному ґрунті, запливли і ями втратили свою початкову форму і розміри. В напівземлянці № 2 на відстані 1 м від південної стіни була виявлена яма розміром 1,2×1,5 м із східцем та невеликим підбоем, що служив, можливо, погрібцем. На дні підбоем лежали камені та фрагментовані горщик і черпак.

Господарські ями знаходилися і поза житлами. Дві з них виявлені безпосередньо біля південної стіни житла № 5 (діаметр їх 0,5 м, глибина 0,4 м). Заповнені вони були уламками кісток тварин. Три ями виявлені в культурному шарі горбоподібного підвищення в північно-західній частині великого видуву. В одній з них — північній (діаметром 2 м, глибиною до 1 м) знайдений крем'яний серп та горщик (рис. 4, 3). В невеликій ямці (діаметром близько 0,6 м) біля південно-західного кутка житла № 9 знаходилося скупчення уламків посудин.

В житлах траплялася, головним чином, кераміка: цілі посудини та їх уламки. В житлі № 8 особливо багато уламків було в середній частині, біля описаної вище глиняної споруди, а також вздовж південно-східної стіни житла, в шарі сажі, вугілля та уламків горілого дерева. Тут же, серед уламків горщиків, знайдено скупчення горілого проса.

В житлі № 7 три горшки і миска стояли вздовж східної стіни, біля південно-східного її кутка. В окремих випадках цілі посудини знайдені вкопаними в долівку житла, наприклад, круглотілий кубок в житлі № 9 або великий горщик в житлі № 4а.

Численні цілі або частково відновлені посудини Андрусівського поселення значно поповнили наше уявлення про кераміку кінця епохи бронзи лісостепового Правобережжя. Зіставлення її з одночасною або більш пізньою керамікою західних або північних районів Лісостепу дозволяє виділити місцеві особливості і простежити дальший розвиток форм багатьох посудин в ранньо-скіфський час.

За своєю виробкою та призначенням посуд, знайдений в житлах, може бути розділений на дві основні групи: першу складають прості кухонні горшки, в більшості з трохи шорсткою, сірувато-коричневою або, рідше, червонуватою поверхнею; друга група — це столовий посуд, кращої виробки, звичайно з матовою, дуже гладкою або, рідше, з трохи підлощеною поверхнею, сірого, темно- або світло-коричневого кольору. Частина цих посудин орнаментована зубчастим штампом або нарізним орнаментом, наколами косо поставленої загостреної палички або шишечками.

Серед кухонних посудин чітко виділяються два типи горщиків.

Перший тип — це горшки з опуклим витягнутим корпусом, звуженим до дна, з прямою або трохи відігнутою назовні шийкою, що плавно переходить в трохи округлі плічка (рис. 4, 1, 2, 5). Ці горшки мають середні розміри, висота їх не перевищує 20—25 см. Більшість їх прикрашена валиковим орнаментом, розташованим трохи вище плічок і на них. Кінці валика замкнені (рис. 4, 12, 13) або ж нерівними відрізками звисають вниз (рис. 4, 4, 7). Іноді орнамент складається з окремих відрізків валика (рис. 4, 3, 8), розташованих горизонтально або косо на деякій відстані один від одного. Валики слабо виділені, гладкі або розчленовані пальцьовими ямками, косими вдавленостями та нарізками, розташованими іноді під кутом одна до одної (рис. 4, 9, 10). До варіантів

⁸ Б. Н. Граков, А. И. Тереножкин, Субботовское городище, стор. 169.

цієї ж групи горшків відносимо посудину великих розмірів (діаметр 34 см), знайдену в уламках в житлі № 8.

Трохи відігнута пазовні шийка переходить у високі округлі плічка. Корпус звужений до дна, біля основи шийки трохи помітне потовщення.

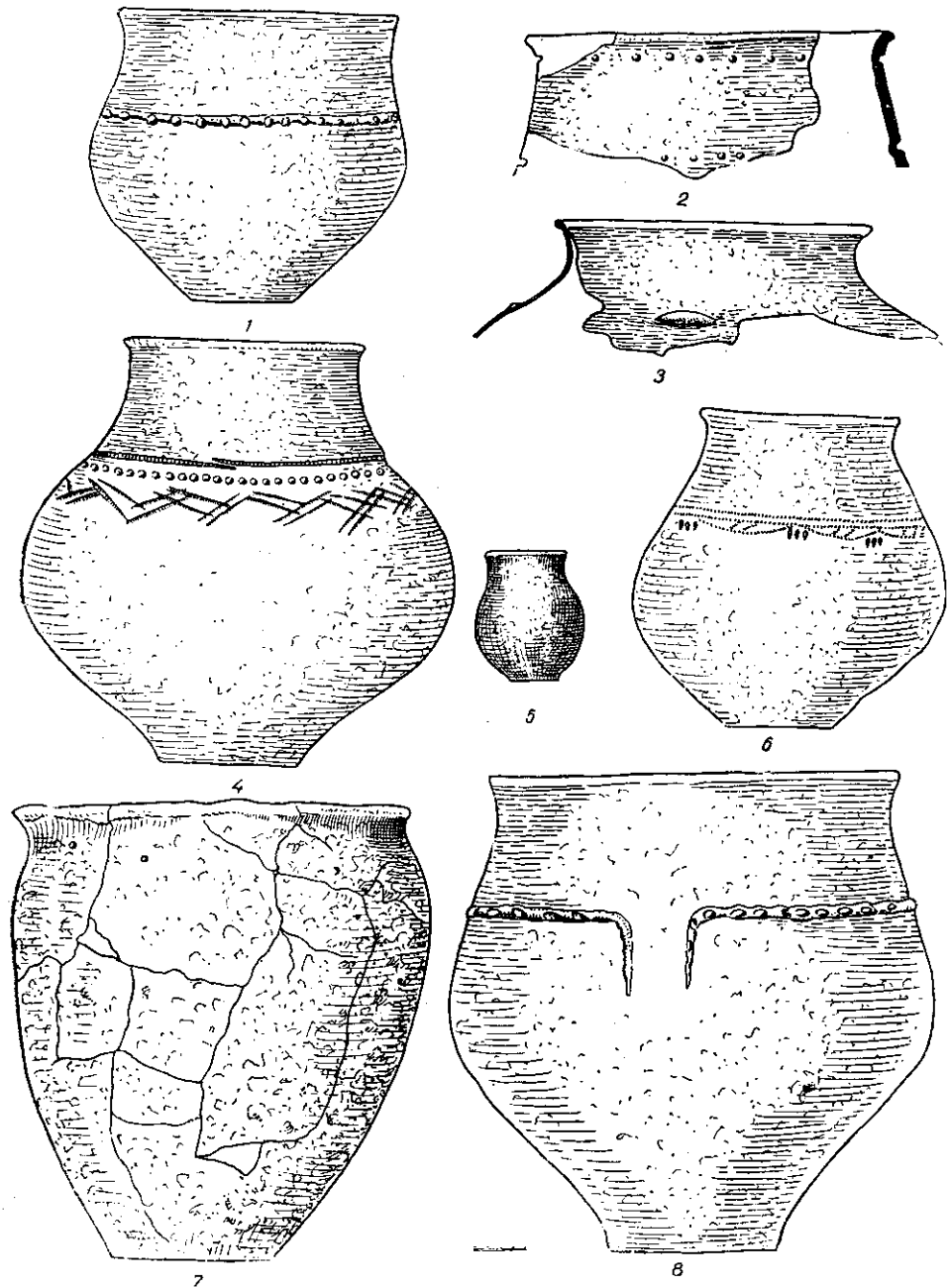


Рис. 3. Простий та лощений посуд.

що замінює валик, на якому розташовані в ряд косі вдавненості. Червоно-сіра шорстка поверхня посудини вся вкрита слідами розчосів, вертикальних по шийці і косих на стінках корпусу (рис. 4, 15). Аналогічний за формою, орнаментациєю та виробкою поверхні посуд був

знайдений на поселенні кінця епохи бронзи у с. Бабині на нижньому Дніпрі⁹.

Горшки першого типу за формою і орнаментом знаходять свої аналогії як в землянках нижнього шару Суботівського городища¹⁰, так і в деяких одночасних їм пам'ятках порожистого і нижнього Дніпра¹¹.

До другого типу належать горшки, що наближаються за своєю формою до типу біконічних. Висока верхня, трохи зігнута назовні, широко відкрита частина корпусу переходить округлими плічками в нижню конічну частину горшка (рис. 5, 1, 8). Такі посудини звичайно мають великі розміри (висота їх 23—37 см) та більш ретельну виробку. Трапляються серед них досить тонкостінні.

Орнамент цих горшків складається з валикового пояса, що йде над плічками посудини, густо розчленованого пальцевими ямками. Кінці валика з'єднані або ж під прямим кутом звисають вниз.

За формою і орнаментом цей тип горшків трохи нагадує білогрудівські посудини Уманщини. Знайдений цілим на поселенні біля с. Собківка¹² такий горшок має, проте, більш важкі поздовжні пропорції корпусу, менш виражену біконічність; прикрашений гладким валиком.

На Андрусівському поселенні є кілька варіантів цього типу горшка з менш високою, більш вигнутою шийкою (рис. 4, 16), якому знаходять повні аналогії серед посудин нижнього шару Суботівського городища. На поселенні трапився також горшок із скошеними у верхній частині стінками, що закінчуються відігнутих назовні краєм вінець. Цей варіант відрізняється від усіх вищесписаних своїм орнаментом (рис. 5, 2). Під краєм вінець і над плічками розташована низка круглих наколів, нанесених тупим нерівним кінцем палички. Орнамент цього горшка та в деякій мірі і його форма незвичайні для посудин Правобережжя цього часу. Вони знаходять свої аналогії серед пам'яток бондарихинської культури¹³ Лівобережжя кінця епохи бронзи.

Особливе місце серед кухонного посуду займають дві посудини, знайдені в південно-західній частині житла № 4. Одна з них — великих розмірів — знайдена вкопаною в дно житла, край її виступав на рівні долівки. Широко відкритий корпус посудини поступово звужується до дна, край вінець плоско зрізаний і трохи виступає назовні. Темно-коричнева поверхня шорстка, горбиста, спеціально рустована (рис. 5, 7). Всередині посудини знайдені три гальки та невеликий горщик (рис. 5, 5) витягнутих пропорцій, з округлим корпусом, звуженим до плоского дна і до вінець, з наскрізним отвором в центрі дна.

Друга посудина знайдена в уламках в засипці житла.

Пряма висока шийка посудини з трохи потовщеним, прямо зрізаним краєм плавно переходить в опуклий корпус, що поступово звужується до дна. На гладкій коричневій поверхні шийки посудини тонкою плоскою трісочкою продряпана зигзагоподібна лінія, що утворює нерівні кути. Нерівними рисочками вкритий і зріз краю. Біля основи шийки розташований пояс великих пальцевих зашипів. Від пояса до дна поверхня посудини рустована (рис. 6). Прямий зріз краю посудини, їх рустована поверхня і орнамент у вигляді пояса окремих великих пальцевих зашипів та зигзагоподібних кутів не характерні для посудин кінця

⁹ В. А. Ильинская, Поселение времени поздней бронзы у с. Бабино, КСИА, в. 5, 1955, стор. 21, табл. I, 4.

¹⁰ Посудина № 552 із землянки № 5 з розкопок О. І. Тереножкіна 1955 р. на Суботівському городищі, Фонди ІА АН УРСР.

¹¹ Матеріал з розвідок О. В. Бодяньського на нижньому Дніпрі, Фонди ІА АН УРСР.

¹² С. С. Березанська, Г. Т. Тітенко, Нові розкопки пам'яток білогрудівського типу, Археологія, IX, 1954, стор. 127, рис. 6, 3.

¹³ В. А. Ильинская, Бондарихинская культура бронзового века, СА 1961, № 1, стор. 30, рис. 2, 8.

епохи бронзи не тільки для Андрусівського поселення, а й для всього лісостепового правобережного Придніпров'я. Тут трапилася лише посудина з аналогічною обробкою поверхні в шарі ранньоскіфського часу на поселенні біля с. Хрешатик, Черкаської області, в пониззі Росі ¹⁴. Нижня половина великої посудини з рустованою поверхнею відділена від гладкої верхньої валиковим пояском. Подібна техніка обробки поверх-

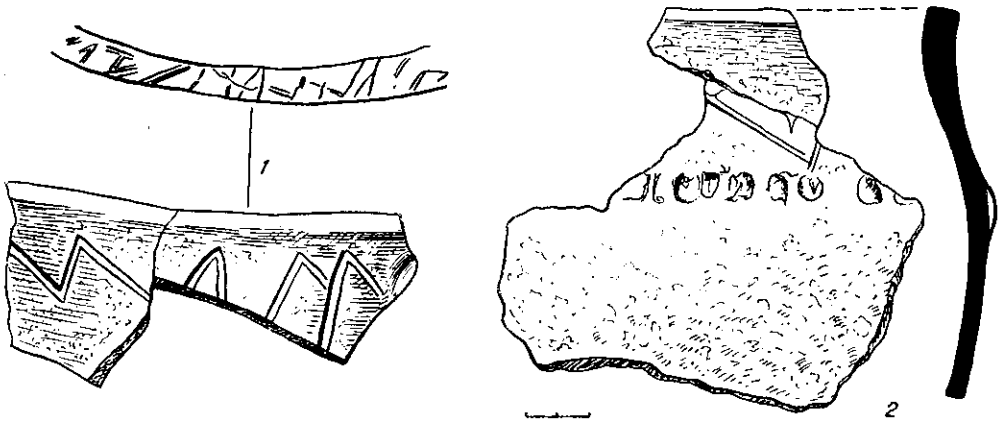


Рис. 6. Уламки рустованої посудини

ні посуду була відома в кінці епохи бронзи і на початку раннього залізного віку на захід від Придніпров'я, в пам'ятках лужицької культури ¹⁵, а також на Кавказі ¹⁶.

Другу групу кераміки складає столовий посуд: миски, черпаки, великі посудини, кубки округлодонні або з плоским дном тощо.

Після горшків миски є однією з найпоширеніших на поселенні форм посудин. За формою вони одноманітні: глибокі, широко відкриті, з діаметром устя 16—40 см, з високою шийкою, що розширюється вгорі із слабким вигином. Округлі плічка плавно переходять в конічну нижню частину корпусу (рис. 7).

Поверхня мисок сірувато-коричнева, матова, дуже гладка.

Одна з мисок була прикрашена навкруги плічок двома вдавленими поясками (рис. 7, 4).

До варіантів цієї форми належить миска з більш плавним переходом трохи відігнутих назовні вінець до округлих плічок і корпусу, що звужується до дна. Поверхня її трохи підлощена, світлокоричнева. Миска орнаментована поясом з двох горизонтальних ліній, зроблених рядом рисочок, а також відрізками ліній, що косо спускаються від пояса вниз, розташованих групами по 6—7 відрізків. Орнамент нанесений глибокими вдавленнями (рис. 7, 5).

Така форма миски з'являється на правобережному Придніпров'ї в кінці епохи бронзи і безперечно є найранішою. Вона знаходить свої найближчі аналогії серед посуду землянок нижнього шару Суботівського городища ¹⁷.

¹⁴ Е. Ф. Покровская и Г. Т. Ковпаненко, Отчет Хрешатикского отряда Первобытно-скифской кременчугской экспедиции 1958 г., Науковий архів ІА АН УРСР, табл. VI, 3.

¹⁵ J ósef Kostrzewski, Kultura lużycka na pomorzu, Poznan, 1958, стор. 115, рис. 81, 2; стор. 226, рис. 194, 1 та ін.

¹⁶ К. Ф. Смирнов, Археологические исследования в районе дагестанского селения Горки в 1948—1949 гг., МИА, № 23, рис. 12 8.

¹⁷ Б. Н. Граков, А. И. Тереножкин, Субботовское городище, стор. 171, рис. 5, 3.

Черпаки були в кожному з жител в кількості 3—4-х екземплярів. За формою та виробкою можна виділити два основних типи.

Перший (рис. 8, 1—4, 6, 9, 10) — у вигляді високої чашечки з округло-опуклим корпусом, трохи відігнутими назовні вінцями та плоским дном. Петельчаста ручка овальна в розрізі, трохи підвищується над

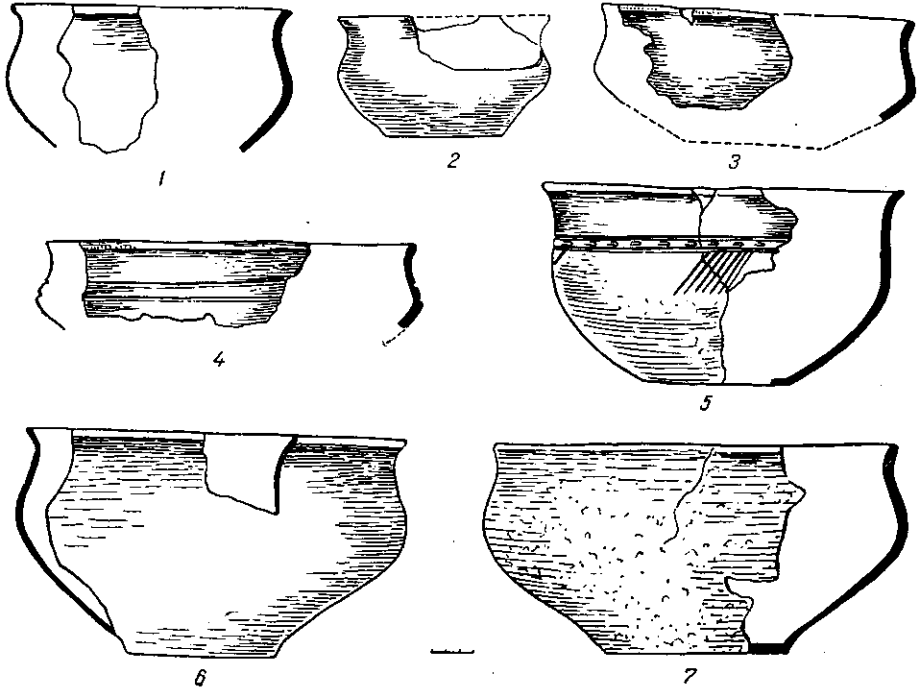


Рис. 7. Миски.

краєм чашечки. У одного черпака петля ручки трохи витягнута і звужена вгорі, ніби з кутовим перегином (рис. 8, 7). Виробка черпаків петельчаста, поверхня темно- або світло-коричнева.

Такі черпаки були дуже поширені в кінці епохи бронзи та на початку залізного віку в лісостеповій і в степовій частині Придніпров'я, на Подністров'ї, Південному Бузі та в інших місцях на захід від Дніпра. Найближчими до андрусівських є черпаки, знайдені в могильниках порожистої частини Дніпра¹⁸.

До другого типу належать широко відкриті черпаки з глибокою округлодонною чашечкою, есоподібного профілю (рис. 8, 5, 8). Ручка петельчасто-стрічкова, підвищується над краєм. Виробка добра, глина високої якості. Поверхня гладка, іноді з слідами лошіння, жовтувата або коричнева. Черпаки орнаментовані зубчастим штампом у вигляді пояса ліній і звисаючих від нього вниз кутів або ряда косих насічок. В одному черпаку пояс орнаменту був заповнений відрізками косих ліній, нанесених вдавленням. Аналогічні орнаменти трапилися на плоскодонних черпаках Федорівського могильника Надпоріжжя та в інших місцях нижнього Дніпра.

До посудин типу корчаг належать:

1. Посудина з високою, майже прямою шийкою, що закінчується трохи відігнутими назовні вінцями, які плавно переходять в округлий звужений до дна корпус (рис. 5, 4). Поверхня гладка, з слідами лошін-

¹⁸ О. В. Бодяньський, Розкопки Мар'їнського та Федорівського могильників у Надпоріжжі, АП, т. VI, 1956, стор. 181, рис. 3, 3.

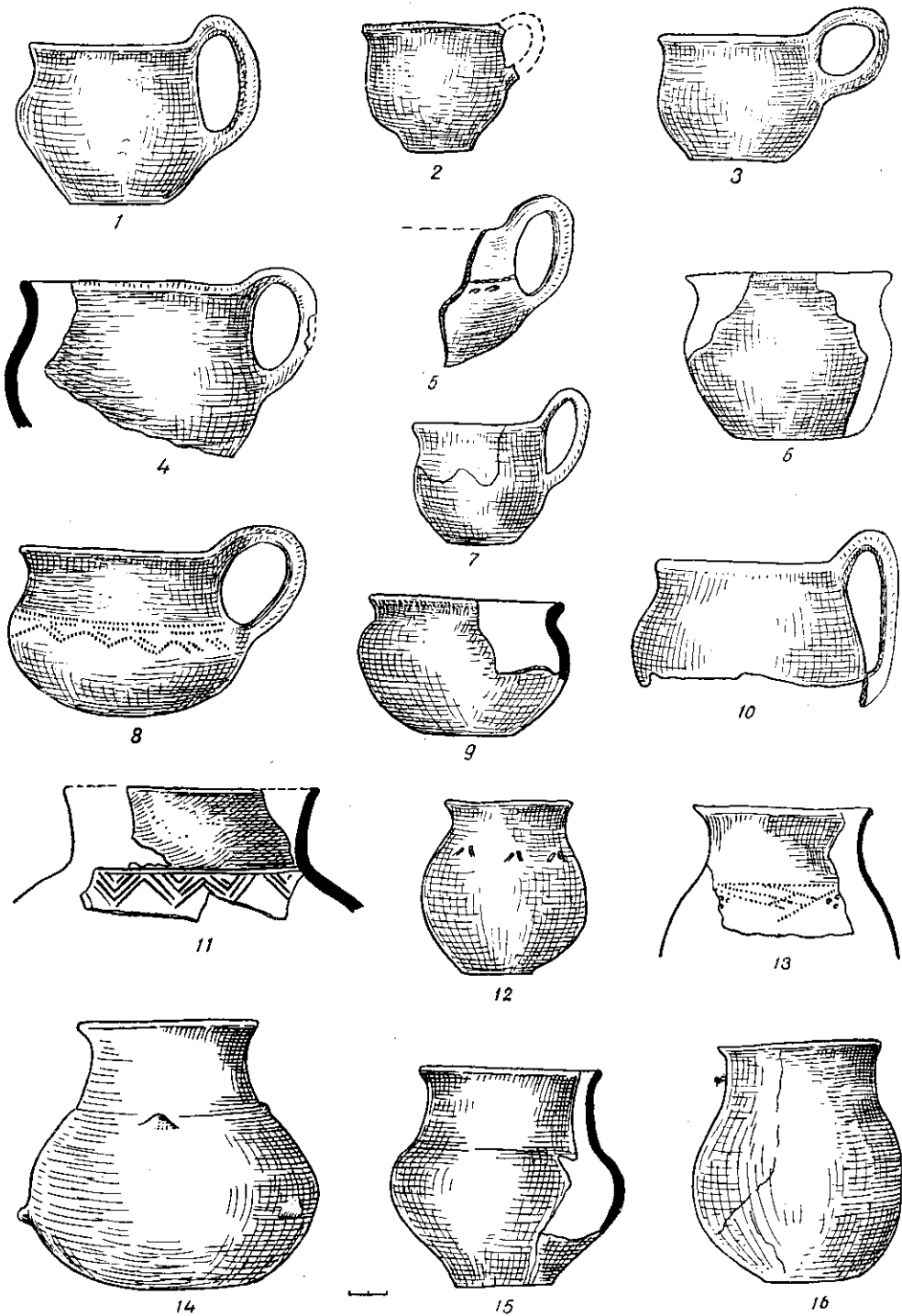


Рис. 8. Черпаки і округлотілі посудини.

ня, коричневого кольору. Посудина орнаментована поясом з двох горизонтальних ліній дрібнозубчастого штампу, рядом кружків, нанесених порожнистою кісточкою і відрізками ліній, які, перетинаючись утворюють неправильні кути, що звисають від поясу.

Знайдені уламки посудин з більш прямою шийкою і менш опуклим корпусом, орнаментовані звисаючими від пояса вниз кутами і групами довгастих наколів між ними. Пояс нанесений зубчастим штампом або різний

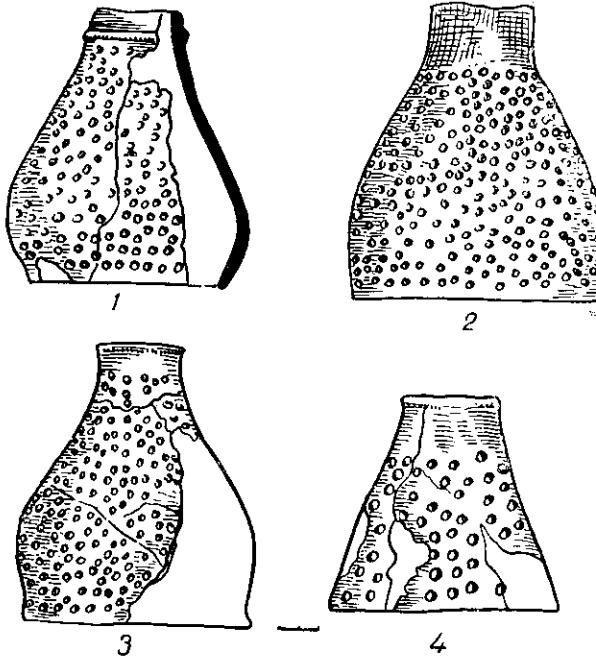


Рис. 9. Цідилка.

2. Посудини з конічною верхньою частиною корпусу, з низькими плічками, звужені до дна. Вінця короткі, слабо відігнуті назовні. Одна з таких посудин прикрашена поясом дрібнозубчастого орнаменту, аналогічного до орнаменту вищеописаних посудин (рис. 5, 6). Поверхня її трохи вивітрилася, не дуже гладка, сірувато-коричневого кольору.

Є уламки неорнаментованих посудин такої форми з дуже тонкими стінками, старанної виробки, з матовою, коричневою гладкою поверхнею.

3. Посудина з перехватом короткої шийки, з трохи відігнутими назовні вінцями. Шийка переходить в широкі плічка округлого корпусу. Посудина тонкостінна, старанної виробки, з гладкою коричневою поверхнею. Орнамент складають довгасті горизонтальні виступи на плічках (рис. 5, 3).

4. До групи великих столових посудин можна віднести і уламок посудини з високими прямими вінцями, що різко переходять в широкі плічка. Поверхня гладка, сірувато-коричнева. Цікавою є одна з таких посудин, зроблена з легкої, дуже світлої (лесової) глини.

Всі форми і орнамент згаданих вище великих посудин Андрусівського поселення поширені в кінці епохи бронзи в ранньочорноліський час в лісостеповому і степовому Придніпров'ї. В Лісостепу основні форми цих посудин продовжували існувати і в ранньоскіфський час, відрізняючись від ранніх більш розвиненою формою і складним орнаментом.

Меншу частину столової кераміки поселення складає група невели-

ких посудин, з більш-менш високою шийкою, що розширюється вгору, круглодонних, з виїмкою в центрі дна або звужених до плоского дна (рис. 8, 11—16). Всі ці посудини старанної виробки, тонкостінні, з гладкою, а інколи трохи підлощеною поверхнею, звичайно коричнево-сірого або світлокоричневого кольору. Більшість посудин орнаментована. Орнамент різний або нанесений дрібнозубчастим штампом, аналогічний орнаменту вищеописаних посудин.

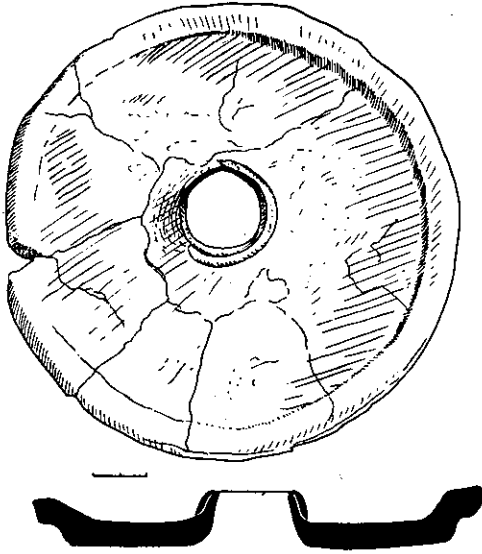


Рис. 10. Глиняна покришка.

Интерес становить посудина з житла № 9, знайдена вкопаною в дно житла. Посудина належить до типу круглодонних кубків з виїмкою в центрі дна. Округлі плічка посудини ледве помітною закраїнкою відділені від циліндричної шийки. На плічках і в нижній частині корпусу розташовано по три невеликі виступи (рис. 8, 14). Поверхня посудини дуже гладка, коричневатого-сіра, матова. Аналогічні посудини знаходять на поселенні кінця епохи бронзи в с. Бабіне (нижнє Дніпро)¹⁹. Уламки таких посудин трапилися і в нижньому шарі Суботівського городища. В лісостеповому Придніпров'ї аналогічна форма посудин представляє групу так званих круглотілих кубків, характерних для пам'яток ранньоскіфського часу VII—VI ст. до н. е. правобережного лісостепового Придніпров'я.

Значну та цікаву за своїм функціональним призначенням групу кераміки складають так звані цидилка — посудини, відкриті з двох боків, конічної воронкоподібної форми, стінки яких усіяні дрібними наскрізними проколами (рис. 9). Вузька верхня частина посудин закінчується відігнутим назовні бортиком. В одному цидилку нижче прямого краю є виступаючий назовні валик. Ці посудини знайдені в житлах, траплялися вони у вигляді невеликих уламків і в інших місцях розвіяного шару поселення. Аналогічні посудини мали поширення в кінці епохи бронзи не тільки на Правобережжі Дніпра, а й на Лівобережжі²⁰, на Дністрі²¹, серед пам'яток лужицької культури²² та в інших областях. Трапляються вони також в пам'ятках епохи середньої бронзи. Призначення їх не встановлене. Більшість дослідників вважають їх за цидилка для віджимання сиру, деякі — за курильниці. В одному з поховань комарівської культури на Волині знайдена аналогічна посудина, в якій був кусок обвугленої березової деревинки²³.

Особливе місце серед кераміки Андрусівського поселення займає знайдений в житлі № 2 глиняний предмет у вигляді круглої плоскої по-

¹⁹ В. А. Ильинская, Поселение времени поздней бронзы у с. Бабино, стор. 20, табл. 1, 1.

²⁰ В. А. Ильинская, Раскопки поселения бондарихинской культуры у с. Оскола. КСИА, в. 8, 1959, стор. 82, табл. 1, 4.

²¹ Г. Смирнова, Сведения о работе западноукраинской экспедиции 1956 г., Сообщения Гос. Эрмитажа, XIII, 1958, рис. на стор. 69.

²² József Kostrzewski, вказ. праця, стор. 186, рис. 141; стор. 215, рис. 178.

²³ С. Гамченко, Дослідча робота археологічного відділу Волинського науково-дослідного музею в 1925 р., Науков. архів ІА АН УРСР, ф. ВУАК, 46/4, стор. 5 і фото.

кришки діаметром 17 см з виступаючим, плоско зрізаним бортиком по краю. В центрі покоришки знаходиться круглий наскрізний отвір, край якого має високий бортик, спеціально потовщений накладеним на нього плоским глиняним поясом. Із зворотного боку, вздовж краю покоришки, під бортиком проведена глибока борозенка, мабуть, для надівання покоришки на край посудини (рис. 10).

Аналогії цій покоришці серед пам'яток епохи бронзи інших територій нам поки не відомі.

Невелику групу керамічних виробів складають глиняні пряслиця і грузила, що трапилися на поселенні. В більшості вони відрізняються грубуватою, недбалою виробкою, поганим випалом. Форма їх округла — у вигляді коржиків. Отвір зроблено не в центрі (рис. 12).

Крім кераміки, в житлах і на поверхні видуву навкруги них виявлені нечисленні металеві вироби. Вони представлені уламками бронзових невеликих тонких колечок і пластинчастих вузьких браслетів, уламком булавки з кінцевою головкою і розігнутим тонким, очевидно двоспіральним висковим кільцем (рис. 11).

Такі булавки і кільця є звичайними знахідками кінця епохи бронзи в правобережному Придніпров'ї²⁴.

Кількість кам'яних знарядь, знайдених на поселенні, незначна. Крім терочників і уламків зернотерок, в житлах і в одній з господарських ям знайдено лише один цілий (рис. 12) і два невеликі уламки крем'яних вкладишів від серпа, пошкоджені вогнем. В житлі № 5 знайдена кам'яна булава з недосвердленим отвором (рис. 12). Уламків кісток тварин в житлах було мало. Збереженість їх погана. Уламків кісток в господарських ямах поза житлом на розкопці V, за визначенням В. І. Бібікової, належали коню та великій рогатій худобі.

Дослідження поселення біля с. Велика Андрусівка значно поповнило новим матеріалом наші уявлення про побут, культуру та історію племен лісостепового Придніпров'я кінця епохи бронзи.

На основі вивчення матеріалу поселення можна вважати, що за конструкцією напівземлянки Андрусівського поселення знаходять свою аналогію в землянках пізньобілогрудівського-ранньочорноліського нижнього шару Суботівського городища IX—VIII ст. до н. е.²⁵ і синхронних пам'яток пізньозрубного часу порожистого і нижнього Дніпра. До цього ж часу відноситься і Андрусівське поселення.

В керамічному комплексі поселення немає ще багатьох ознак, характерних вже для розвинутого чорноліського часу, до якого належать всі досліджені за останні роки в басейні р. Тясмин городища: цілком відсутні наскрізні проколи на вінцях, які обов'язкові на чорноліських посудинах; немає уламків глибоких мисок із загнутим всередину краєм, поява яких на правобережному Придніпров'ї відноситься до VIII—VII ст. до н. е.; немає ще і так званих тюльпаноподібних горшків, характерних для

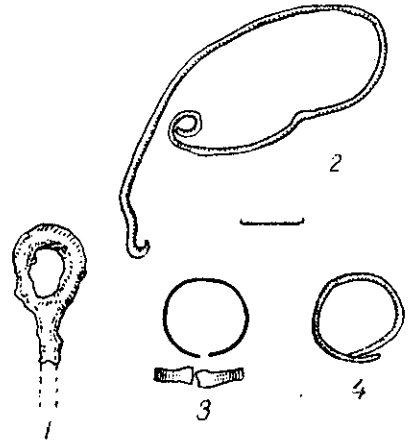


Рис. 11. Металеві вироби.

²⁴ В. М. Даниленко, Дослідження пам'яток підгірського та бобринського типів на Квівщині в 1950 р., АП., т. VI, 1956, стор. 16, табл. VIII, 1, 3, 4; С. С. Березанська та Г. Т. Тітенко, Нові розкопки пам'яток білогрудівського типу, Археологія, IX, 1954, стор. 125, табл. III, 3; А. И. Тереножкин, Среднее Поднепровье в начале железного века, СА, № 2, 1957, стор. 48.

²⁵ Б. Н. Граков, А. И. Тереножкин, Субботовское городище, стор. 171, 178.

чорноліського часу. Знахідки на поселенні крем'яних серпів, терочників, уламків зернотерок, скупчення горілого проса в одному з жител поселення свідчать про землеробський характер господарства, в якому певну роль відіграло і скотарство. До складу стада входили, головним чином, коні і велика рогата худоба.

Розташування поселення на березі болота, яке являє собою залишки заболоченої річки, дозволяє говорити про певну роль риболовства в гос-

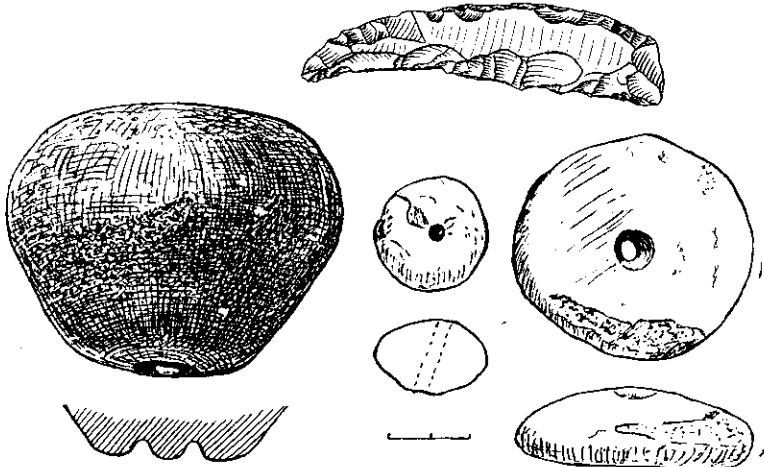


Рис. 12. Глиняні пряслиця, кам'яна булава та крем'яний серп.

подарстві жителів. Матеріал Андрусівського поселення дає нові дані для з'ясування питань взаємовідносин степової пізньозрубної і лісостепової культур епохи бронзи. Наявність в лісостепу і степу багатьох спільних елементів культури (кераміка і бронзові вироби) підтверджують досить глибокий взаємозв'язок племен цих територій.

Незважаючи на спільні риси, властиві ряду пам'яток білогрудівської і чорноліської культур Правобережжя, в матеріалі Андрусівського поселення спостерігаються, проте, свої, своєрідні риси, що простежуються, головним чином, в керамічному комплексі. Насамперед, привертає увагу повна відсутність витягнутих тюльпаноподібних посудин з відігнутими назовні вінцями (які характерні для білогрудівських пам'яток і зустрічалися в землянках Суботівського городища) та мініатюрних посудин, поширених в зольниках Уманщини і серед чорноліських пам'яток.

Значно слабше, ніж серед білогрудівських пам'яток, представлені тут лощені посудини. Основна маса столового посуду старанної виробки на Андрусівському поселенні має дуже гладку, але не лощену поверхню.

Гірше, ніж на матеріалі Суботівських землянок, простежуються тут риси, характерні для білогрудівських пам'яток Уманщини. Це пояснюється, очевидно, деякою ізольованістю розташування Андрусівського поселення в межиріччі Тясмина і Дніпра: воно є найбільш східним серед інших пам'яток правобережного Придніпров'я.

Розвідками Кременчуцької експедиції 1955—1956 рр., проведеними В. М. Даниленком та В. К. Гончаровим, тут же, в межиріччі, на піщаному березі того ж болота Інбек біля сіл Адамівки та Рацево, а також в інших місцях були відкриті залишки поселень кінця епохи бронзи з керамікою, аналогічною андрусівській.

Отже, нам здається, що на східній границі Правобережжя, крім нижнього шару Суботівського городища, відомі ще поселення, які можна вважати локальним варіантом пізньобілогрудівської та ранньочорноліської культур кінця епохи бронзи, що стали основою складання культури племен ранньозалізного віку.